

NAVOIYNING “XAMSA” ASARI TAHLILI

Qahramonov Aliboy Yolgoshovich

Filologiya fanlari nomzodi O'zbekiston davlat San'at va madaniyat instituti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: *Shaxsni barkamol bo'lib yetishishiga, eng muhimi, uning ma'naviy dunyosining boyishiga sabab bo'ladigan omillardan biri- bu badiiy adabiyotdir. Aslini olganda o'zbek milliy adabiyotimizning poydevorini qurgan, uni jahon miqyosida san'at darajasiga ko'targan buyuk daho Alisher Navoiy bo'lib, bu buyuk zotning ummonga teng asarlari, ayniqsa, jahon adabiyotidan muhtasham o'rin olgan “Xamsa” asari asrlar osha bashariyatning bebaho durdonasi, ma'naviy – ma'rifiy, axloqiy – estetik mulkiga aylandi. Ana shunday so'z san'atining durdonasi hisoblangan “Xamsa” asarini o'rganish, ayniqsa, Navoiy idealini o'quvchilarga yetkazish ko'p jihatdan o'qituvchining ilmiy – nazariy bilimi, dars berish san'ati, aniqrog'i, “Xamsa” asaridagi qahramonlar sarguzashti va idealini tahlil qilishga bog'liq. Ushbu maqola ham Navoiyning “Xamsa” asari tahliliga bag'ishlangan.*

Kalit so'zlar: *Navoiy, Xamsa, asar, tahlil, doston, adabiyot, Nizomiy, Dehlaviy, hikoya, pand nasihat, Hayrat ul-abror, Farhod va Shirin, Layli va Majnun, Sab'ai Sayyor, Saddi Iskandariy, Xusrav, Bahrom, Dilorom.*

Navoiyning epik asarlari deyilganda, birinchi navbatda, ko'z oldimizga “Xamsa” keladi. “Xamsa” – beshlik degani. Sharq adabiyotida birinchi bo'lib “Xamsa” yozgan adib buyuk Ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviydir. 1173-1201-yillar oralig'ida-28 yil davomida besh doston dunyo yuzini ko'radi va ular “Panj ganj” (Besh xazina) nomi bilan shuhrat topadi. “Panj ganj” quyidagi dostonlardan iborat: “Maxzan ul-asror” (Sirlar xazinasi), “Xusrav va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Haft paykar” (Yetti go'zal), “Iskandarnoma”.

Keyingi “Xamsa” muallifi Xusrav Dehlaviydir. Uning “Xamsa”si quyidagi dostonlardan iborat: “Matla' ul-anvor” (Nurlarning boshlanmasi), “Shirin va Xusrav”, “Majnun va Layli”, “Hasht behisht” (Sakkiz jannat), “Oynayi Iskandariy” (Iskandar oynasi). Xusrav Dehlaviy Nizomiy ishini davom ettirdi va natijada Sharq adabiyotida xamsachilik an'anasi paydo bo'ldi. Shunga ko'ra, har bir asar “Xamsa” deb atalmog'i uchun:

1. Besh doston tashkil topmog'i;
2. Birinchi doston, albatta, pand-nasihat ruhidagi ta'limiy-axloqiy, falsafiy bo'lmog'i;
3. Ikkinchi doston Xusrav va Shirin mojarolariga bag'ishlanmog'i;
4. Uchinchi doston Layli va Majnun muhabbatini mavzu qilib olmog'i;
5. To'rtinchi doston Bahrom, beshinchi doston Iskandar haqida yozilmog'i shart edi.

Qariyb ikki yuz yildan keyin ikki buyuk xamsanavis maydonga chiqdi. Bular Alisher Navoiy va Jomiy edilar. Alisher Navoiyning “Xamsa”si boshqalardan farqli ravishda turkcha yozildi va faqat o'zbek emas, umumturk adabiyotining ham yuksak cho'qqisi bo'lib qoldi. Jomiy keyinroq “Xamsa”siga yana ikki doston qo'shib, uni “Haft avrang” (Yetti taxt) deb atadi.

Jami 54 ming misradan iborat Navoiyning «Xamsa»si 1483-1485- yillarda yozilgan bo'lib, besh doston iborat, ular quyidagilar:

«Hayrat ul-abror» («Yaxshi kishilarning hayratlanishi»). Asar 7976 misra (3988 bayt) bo'lib, 64 bob, 20 maqolatdan iborat. Bulardan 21 bobi muqaddima, 40 bobi - 20 maqolat va 20 hikoya hamda masal, so'nggi uch bobi esa asar xotimasidir. «Hayrat ul - abror» 1483-yilda aruzning sari' bahrida yozilgan bo'lib, an'anaviy muqaddima – “hamd va na't” bilan boshlanadi. Dastlabki ikki bob ustozlar ta'rifiga bag'ishlangan, ikki bob so'z va uning ma'nolari haqida. So'ng *Husayn Boyqaroga, ulug' pirlari Bahovuddin Naqshband, Xoja Ahrorga bag'ishlovlar* keladi. Nihoyat, 22 - bobdan maqolatlar boshlanadi. Har bir maqolat ma'lum bir mavzuga bag'ishlangan bo'lib, ularga mutanosib birorta hikoyalar ham keltirilgan: 1- *maqolat* iymon haqida, 2 - *maqolat* islom haqida, 3 - *maqolat* sultonlar haqida (*unda «Shoh G'osiy» hikoyati keltirilgan*), 4 - *maqolat* riyokor shayxlar xususida, 5 - *maqolat* hayra ehson (karam) haqida (*unda «Xotami Toyi» hikoyati keltirilgan*).

Yoyar anga supraki, ul och etnas,

Berur anga to'rtki, yalong'ach emas

misralari ham mana shu karam haqidagi 5 -*maqolat*dan olingan, 6 - *maqolat* adablilik (odob va kamtarlik) haqida (*unda «No'shiravon hayo bog'ida» hikoyati keltirilgan*), 7 - *maqolat* qanoat haqida (*unda «Qanoat qiluvchi juvonmard bilan tamagir» hikoyati bor*), 8 - *maqolat* vafo haqida (*unda «ikki vafoli yor» hikoyati keltirilgan bo'lib voqealar Hindistonda bo'ladi*), 9 - *maqolat* ishq o'ti haqida, 10 - *maqolat* rostgo'ylik va to'g'rilik haqida (*unda «Sher bilan Durroj» masali keltirilgan bo'lib, yolg'onchilik illati qoralangan. Unda Navoiy*

So'zda, Navoiy, ne desang, chin degil,

Rost navo nag'maga tahsin degil.

deydi), 11 - *maqolat* ilm osmonining yulduzlardek baland martabaliligi haqida, 12 - *maqolat* qalam va qalam ahllari haqida, 13 - *maqolat* bulutdek foyda keltiruvchi odamlar haqida, 14 - *maqolat* osmon tuzilishidan shikoyat, 15 - *maqolat* jahon mayi haqida, 16 - *maqolat* xunasasifat oliftalar haqida, 17 - *maqolat* bahor yigitligining sofligi haqida, 18 - *maqolat* falak g'amxonasi haqida, 19 -*maqolat* Xuroson viloyati bayoni haqida (*Xuroson va Hirot vasf etilgan*), 20 - *maqolat* maqsadning o'talgani haqida.

Nizomiy Ganjaviyning «Maxzan ul-asror» asariga 40 dan ortiq nazira bitilgan. Shundan 3 tasigina chig'atoy tilida. Shulardan biri «Hayrat ul-abror» bo'ldi.

«Farhod va Shirin». Asar 1484-yilda yozilgan bo'lib, 59 bob, 5782 baytdan iborat. Bu mavzu aslida eski bo'lib, muayyan tarixiy shaxslarga borib taqaladi. 590-yilda taxtga chiqib, 628-yilda o'ldirilgan Eron shohi Xusrav Parvezning go'zal Shiringa bo'lgan muhabbati ko'pgina tarisiy asarlarda qayd etilgan. Tarixchi *Tabariy*(923-yilda vafot etgan) uni «*Xusravning eng sevikli xotini bo'lgan*» deb xabar beradi. *Bal'amiy* (996- yili vafot etgan) fikricha, undan go'zal ayol bo'lmagan. Bu go'zal malika haqida rivoyat va afsonalar to'qilgan, hatto, *arab sayyohi Yoqut* (1179-1229) Shirin muhabbati haqida Bisutun tog'ida Doro yozdirgan-yozuvlarni o'z ko'zi bilan ko'rganini ma'lum qiladi. U haqda birinchi bolib yozgan adabiyotda *Firdavsiy* doston yozib, «*Shohnoma*» siga kiritgan. Nizomiy esa uni ishqiy - sarguzasht doston holiga keltirgan.

Yozgan asarlarini durga o'xshatgan Navoiy uni sindirganlarning qo'lini sindir, yaxshi qabul qilganlarga yaxshilik qil, deb tangridan so'rab: «Ani sindurg'an elni qil shikasta, Xujasta ko'rgan elga tut xujasta» - deya birinchi bobni tugatgan. Dostonning ikki bobida payg'ambarimiz hazrati Muhammad alayhissalomning ikki mashhur karomati - ko'rsatkich barmoq ishorati bilan oyni ikkiga bo'lganlari hamda me'roj, ya'ni Buroq otida Quddus shahriga qilgan tungi sayohatlaridan so'ng Jabroyil ko'magida yettinchi osmonga -Alloh huzuriga parvozlari talqin qilingan. Navoiy ustoz va piri - «hazrati shayx ul-islomiy mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiy» madhida uni shunday ta'riflaydi:

Iki pil o'lsa Xusrav yo Nizomiy,

Erur yuz pil chog 'lig' pil Jomiy.

«Farhod va Shirin» dostonidagi voqealar Chin va Armanistonda kechadi. Asarning qisqacha mazmuni quyidagicha: "Farhod Chin xoqonining o'gli, yakka farzand. U boshqalarga o'xshamaydi: jisman g'oyat baquvvat aqlli, nihoyatda ziyrak, axloqan benazir. Lekin ko'ngli nihoyatda siniq bo'lib ulg'ayadi. Yigit yoshiga yetganda esa tamoman g'amga beriladi. Hamma hayron. Xoqon tashvishda. Ko'ngilochar tadbirlar yordam bermaydi. Yilning to'rt fasliga moslab to'rt qasr quradilar. Shu asnoda Farhod Qorandan tosh yo'nish, Boniydan me'morlik, Moniydan naqqoshlikni o'rganadi. Qasrlar bitgach, har faslga mos shohona bazmlar boshlanadi, biroq Farhodda o'zgarish bo'lmaydi. Xoqon o'z taxtni in'om etmoqchi bo'ladi. O'g'il yuksak odob va tavoze' hamda oqilona dalillar bilan rad etadi. Ota ham bo'sh kelmaydi. Umrning o'tkinchiligini, uningdek farzandi bilan iftixor etishini, o'g'il otaning davomchisi ekanini o'rniga qo'yib, ko'zi ochiqligida uni o'z taxtida ko'rishni iltijo qiladi. Xullas, o'g'il yana yutib chiqadi: Taxtni, mayli, oladi, lekin shoh bir-ikki yil inoyat qilsalar, yonlarida hozir bo'lib, davlat ishlarini o'rgansa.. Uzr qabul qilinadi. Saltanat ishlari bilan tanishtirish boshlanadi. Shahzoda xazinani tomosha qilar ekan, tilsimli sandiqqa duch keladi. Uni har qancha ko'zdan uzoqlashtirishga harakat qilmasinlar, foyda bermaydi. Inson tafakkurining qudrati haqidagi

Dedi: Har ishki qilmish odamizod,

Tafakkur birla bilmish odamizod.

degan gaplarini shu munosabat bilan aytadi. Sandiqni ochadilar. Oyna chiqadi. Hech narsa ko'rinmaydi. Orqasida yozuv: Bu - Iskandar oynasi. Uni to'rt yuz olim necha yil umrini sarflab, tilsim qilgan. Kim ochsa, kelajagidan voqif bo'ladi. Biroq sharti bor. Yunon mamlakatiga borib, uch xatarlik ofatni yengib, Suqrotga uchrashmog'i kerak.

Farhod bularning hammasini bajarib tilsimni ochishga va oynada o'z taqdirini ko'rishga muvaffaq bo'ladi. Arman diyoridagi Shirindan xabar topadi. Ishq mojarosi boshlanadi. Eron shohi Xusrav bilan to'qnashadi. Farhod Xusravga qarata: «...Begunohlarning qoni sening gardaningda, sipohingni o'z qo'ling bilan qirmoqchisan... bu tosh boshingdagi dubulg'angning uchini uchirajak, bu toshga nishon bayrog'ingning uchidagi oydir...» - deydi. Xusrav makkor bilan Farhodni qo'lga oladi. Bir makkor erkak behush qiluvchi dori sepilgan gulni hidlatib, Farhodni asir qiladi. Xusrav va Farhod o'rtasida suhbat - dialog bo'ladi. Farhodning javoblaridan jahli chiqqan Xusrav unga nisbatan «bir necha kun dorda osig'liq tursin, xaloyiq uni toshbo'ron qilib o'tsin, keyin o'likni gulxanga tashlab kuydysinlar-u, kulini ko'kka sovursinlar!» - deya

hukm chiqaradi va Farhodni qatl qilish uchun *qo'rg'on oldida* dor hozirlashni buyuradi. Shirindan voz kechishni talab qiladi. Farhod voz kechmaydi. Xusrav uni Salosil *qo'rg'oniga* qamaydi. G'orda Farhod Suqrot o'rgatgan bir sehrli ismni aytib, bari bandlarni yechib, temir darvozalarni ham ochib, bemalol chiqib ketaveradi. Shirin Shopur vositasida bundan xabar topadi. Farhod va Shirinning bir-birlariga sadoqatini ko'rgan Xusrav o'zining rad etilishini mangu nomus deb biladi. Farhodni oradan ko'tarib, maqsadiga zo'rlik bilan erishmoqchi bo'ladi. Yana makr-hiyla ishga tushadi. Makkor kampir Farhodni topib, yolg'ondan unga Shirin vafot etganligini xabar qiladi. Sodda va to'g'ri Farhod boshini toshlarga urib, o'zini halok etadi. Doston qahramonlari: *Farhod, Shirin* va *Mehinbonu* jon beradilar. Farhodning otasi bilan onasi ham o'g'illari firoqida vafot etib ketadi. Chin mamlakatiga Farhodning amakisi podsho, Bahrom esa lashkarboshi bo'ladi. Bahrom lashkar tortib, Arman diyoriga keladi va Shopur bilan birga Farhodning qabrida mujovir (ya'ni turg'un yashab qoluvchi) bo'lib qoladi".

Doston so'ngida berilgan shahzoda Shohg'aribga nasihat va yakuniy bob Farhod obrazining shoir zamonasidagi barcha shahzodalarga o'rnak qilib olinganini ravshan ko'rsatadi. Navoiy Farhod va Shirin obrazlari orqali xalqlar do'stligi g'oyasini ham ilgari surgan. Bu dostonda *vafodorlik va sadoqat* kabi insoniy fazilatlar ulug'langan. Navoiy bu dostonni ikkinchi nom bilan «*Mehnatnoma*» deb atagan.

Alisher Navoiyning olimlik martabasini ulug'lash haqidagi

Birovkim, qilsa olimlarga ta'zim,

Qilur go'voki payg'ambarg'a ta'zim misralari ham "*Farhod va Shirin*" asaridan olingan.

Asarning asosiy qahramonlari quyidagilar:

Farhod (*Demonkim, ko'ngli pok-u, ham ko'zi pok.* Tili *pok-u, so'zi pok-u, o'zi pok*) misralari Farhod madhiga bag'ishlangan. Uning *Shiringa* maktubi «...Nigoro, mahvasho, iffatpanoho,...» misralari bilan boshlanadi. Farhod o'z vasiyatini bodi sabo (*tong shamoli*) ga aytadi, uning o'limidan so'ng vahshiy hayvonlar uvvos ko'taradilar, alamdand o'zlarini tirnaydilar).

Shirin (u 400 kanizi va *Mehinbonu* bilan *Gulgun* laqabli otida Farhod tomoshasiga borgan, uning Farhodga maktubi «...Nedur ahvoling, ey zori g'aribim...» misralari bilan boshlanadi. Dostondagi «Mening jismimda to jondin ramakdur, *Ishim qo'rg'on*da o'zni asramakdiir» degan misralarni Farhodga yozgan).

Mehinbonu, Bahrom, Suhaylo hakim (*Oinai Iskandariy* tilsimini bilish uchun otlangan Farhodga *Samandarning yog'ini hadya qilgan*), *Suqrot* (*hakim*), *Xusrav, Sheruya* (*Xusravning o'g'li*), *Shopur* (*Farhod tirikligi haqidagi yangi ma'lumotni xalq to'qigan qo'shiqlardan bilib oladi va uni Mehinbonu va Shiringa yetkazadi*), *Buzurg Ummid* (*Xusravning vaziri*) va boshqalar.

«*Layli va Majnun*». Bu asar ham 1484-yilda yozilgan bo'lib, u 36 bob, 3622 baytdan iborat. Bu doston sevgi haqidagi dostonlar orasida eng g'amgin va dardli asardir. Doston quyidagi misralar bilan boshlanadi:

Men turkcha boshlabon rivoyat,

Qildim bu fasonani hikoyat...

Yozmoqqa bu ishq jovidona,

Maqsudim emas edi fasona.

Mazmunig'a bo'ldi ruh mayli,

Afsona edi aning tufayli.

Nizomiy Ganjaviy birinchi bo'lib, ushbu qissani yaxlit dostonga aylantirdi. Uning dostonida Marv shohi va uning devdek-devdek odamxo'r itlari haqidagi hikoya keltirilgan.

Navoiyning «Layli va Majnun»ida ruhiyat tasviriga alohida e'tibor berilgan. Asar voqeasi haybatli tun tasviri bilan boshlanadi. Unda ikki yoshning dardga to'la ishq-muhabbati haqida so'z boradi. Ular bahor faslida sevishib qoladilar va tabiat so'lg'in tus olgan kuz faslida halok bo'ladilar.

Asarning qisqacha mazmuni shunday: Majnun arab amirlaridan birining tilab olgan o'g'li. Oti asli Qays. U chiroyli, esli-hushli bo'lib o'sadi. Lekin Qays tug'ilishidayoq ishq uchun tug'ilgan edi. Bu ishq maktabdayoq zohir bo'ladi, saboqdoshi Layliga bog'lanib qoladi va bu kundand-kun kuchayib boradi. Laylining otasi buni eshitib nomus qiladi, qizini unga bermaydi. Qaysning otasi o'g'lini Ka'ba ziyoratiga olib boradi. Ollohdan ishqdan xalos etishini tilatmoqchi bo'ladi. Qays esa, «kam bo'lsa, ko'p qil» deb iltijo etadi. Ota umidlari uzilib, o'g'lini olib qaytadi. Qays Majnunga aylanib, sahrolarga bosh olib ketadi. Hayvonlar orasida panoh topadi. Tasodif bilan ushbu voqeaning ustidan chiqqan jo'mard Navfal unga yordam qilmoqchi bo'ladi, o'rta tushadi. Laylining otasi ko'nmagach, qizni Qaysga zo'rlik bilan olib bermoqni o'ylaydi. Layli boshiga o'lim xavfi tushadi. Majnun bundan tushi orqali ogoh bo'ladi. Urushni to'xtatadi. Navfal uni oz qiziga uylab qo'yadi. Biroq Majnun o'sha to'y kechasiyoq Laylini qo'msab, sahroga chiqib ketadi. O'sha kuni soxta oshiq - Ibn Salomga nikoh qilingan Layli bilan sahroda uchrashadi... Xullas, asar har ikkovlarining o'limi bilan yakun topadi. Asar xotimasida quyidagi baytlar keltirilgan:

Ya'ni bu sifat Firoqnama,

Bo'ldi manga qatrarezxomu.

So'gin nechakim uzottim oxir,

Yig'lay-yig'lay tugottim oxir.

Asarning so'ngida «Ishq ta'rifida» degan maxsus bob bor. Shoir unda Layli va Majnun taqdirida o'rab bergan mazmuni sharhlaydi. Ishqni misni oltinga aylantiruvchi kimyoga va jahonni yoritguvchi oynaga o'xshatadi. Shunga ko'ra bu ishq tasavvufiy mazmundagi ishq edi. Navoiyning bu asarida Iskandarning po'latdan bir oyna yasaganligi, Rumda baland minora qurib, oynani Farangistonga qaratib o'rnatganligi, oynada butun Farangiston aks etib turganligi aks ettirilgan.

Asarning asosiy qahramonlari quyidagilar: Layli («Layli» so'zi arabcha «tungi» demakdir, u Hay qabilasidan edi. Layli Majnunga «Kel - ey yigit, ne totaling bor? Ne nav' g'amu nadomating bor. Kim shodlig'ing yo'q o'zgalardek, Obodlig'ing yo'q o'zgalardek» deb murojaat qilgan), Qays (Majnun, u Bani Omir qabilasidan edi), Zayd (Layli va Majnun orasida vositachilik qilgan), Navfal, Ibn Salom va boshqalar.

«Sab'ai Sayyor» («Yeti sayyora»). Asar 1484-yilda yozilgan bo'lib, 38 bob, 5000 baytdan iborat. "Sab'ai sayyor" asari "hikoya ichida hikoya" usulida yozilgan. Asarning bosh qahramoni - Bahrom. Bahrom Sharqda Mars yulduzining nomi. Arabchasi - Mirrix. Asar voqealari 12 - bobdan boshlanadi. Bunda Bahrom Moniy aytgan va suratini ko'rsatgan Diloromga telbalarcha oshiq bo'lib, davlat va mamlakat ishlarini unutadi. Xitoyning bir yillik xirojini

to'lab, qizni saroyga keltiradi. Uni butun vujudi bilan sevib qoladi. Ishrat-maishatga beriladi. Mamlakat ishlari xiyonatkor, fitnachilar qo'liga o'tadi. Ovdagi hodisadan so'ng mast Bahrom Diloromni sochlariga oyoq - qo'lini chirmab biyobonga tashlab kelishni buyuradi. Ertasi g'azab va mastlik tarqab, uni izlaydi va topa olmaydi. Shoh uzlatga beriladi. 400 tabib ham uni davolay olmaydi. Maslahat bilan yetti iqlim shohi yetti qasr quradilar. Bu qasrlar shohning mamlakatiga olib boradigan yo'l ustiga quriladi. Moniy uning har birini o'zga bir rang bilan bezaydi. Yetti iqlim shohi bittadan o'z qizlarini beradilar. Shohona to'ylar o'tkaziladi. Bahrom shanba kunini mushfikom qora liboslar kiyib, qora rang gumbazga kirib, hind malikasi huzurida o'tkazadi. Shohning buyrug'iga ko'ra xizmatchilar bir musofirni boshlab keladilar Hindistonlik bu musofir saxiylikning betimsol namunasini ko'rsatgan *Axiy haqidagi hikoyatni* (1 - hikoyat) aytib beradi. Shu tariqa Bahrom yakshanba kuni zarnigor qasrda zarbof kiyimlar kiyib, rumlik musofirdan *Zayd Zahhob haqidagi hikoyatni* (2 - hikoyat), dushanba kuni yashil qasrda shahrisabzlik musofirdan *Sa'd haqidagi hikoyatni* (3 - hikoyat), seshanba kuni gulrang libosda gulnoriy qasrda tarozlik (hindistonlik) musofirdan *Jo'na va Mas'ud haqidagi hikoyatni* (4 - hikoyat), chorshanba kuni havo rang kiyimlarda moviy qasrda beshinchi iqlim yo'lidan kelgan musofirdan *Mehr va Suhayl haqidagi hikoyatni* (5 - hikoyat), payshanba kuni sandal rangli kiyimda sandal qasrda oltinchi iqlim yo'lidan kelgan musofirdan *Muqbil va Mudbil haqidagi hikoyatni* (6 - hikoyat), juma (yettinchi) kuni oq libosda oq qasrda xorazmlik (yettinchi iqlimdan kelgan) musofirdan *Dilorom haqidagi hikoyatni* (7 - hikoyat) tinglaydi.

Bahrom yori bilan qayta topishadi, lekin yana ovga, aysh-ishratga beriladi. Bir kuni ov paytida hayvonot qoni daryo bo'lib oqadi. Xuddi shu paytda sharros yomg'ir quyib, selga aylanadi. Ular to'plangan o'tloqning tagi bir vaqtlar botqoq bo'lgani sababli ochilib ketadi Shahanshoh dunyoga sig'magan qo'shini-yu adadsiz hayvonot bilan botqoq qa'riga kirib ketadi. Boshqacha aytganda, yer yutadi. Navoiy Bahrom timsolida «*Ishq ila shohlig' muvofiq emas, Ishq lofida shoh sodiq emas*» ligini ko'rsatgan.

Ki jahon kimsaga vafo qilmas,

Shohlig' tarkiga kiro qilmas

Shahki, ming yil oning hayotidur,

G'araz - o'lganda yaxshi olidur - misralari ham shu asardagi Bahrom nomidan aytilgan.

Navoiy «Sab'ai sayyor»ining Movarounnahr va Xuroson hayoti bilan bog'liq jihati shuki, unda Shahrisabz va Xorazm haqida maxsus hikoyalar kiritilgan. Alohida bir bobda Navoiy tushida Bahrom bilan uchrashganini, uning Husayn Boyqarodan tashvishda ekanini yozgan.

Bahrom qissasi Navoiydan keyin o'zbek adabiyotida keng tarqaldi. XVIII asrdan yozma va og'zaki adabiyotimizda Bahrom va Gulandom turkumi paydo bo'ldi. Qoshg'arlik G'aribiy XIX asrda «Shoh Bahrom va Dilorom» asarini yozdi. Umar Boqiyning «Qissai haft manzar Bahrom» asari, Fozil Yo'ldosh o'g'lining «Balirom va Gulandom» dostoni maydonga keldi.

“Saddi Iskandariy” (Iskandar devori). Bu asar 1485-yilda yozilgan, 89 bob, 7215 baytdan iborat bo'lib, «Xamsa» dostonlari ichidagi hajm jihatidan eng kattasidir.

«Xamsa»ning yakunlovchi bu dostonida buyuk shoirning adolatli hukmdor, odil podshoh haqidagi orzulari o'z ifodasini topgan. Muallif asarni yozishda qadim yunon jahongiri Aleksandr Makedonskiyning Sharqqa yurishlari asosida maydonga kelgan rivoyatlarga, uning shaxsi bilan bog'liq hikoyatlar, tadbirkorligi talqinlariga suyanadi. Ayni paytda, bularning barchasini xamsachilik an'analari doirasida amalga oshiradi. Shunga ko'ra oldingi xamsanavislarning bu mavzudagi asarlari singari Navoiy Iskandari ham tarixiy Aleksandr emas. Tarixiy Aleksandr Afrikaning Al-Iskandariya sohillaridan olis Sharqdagi Tinch okeanigacha bo'lgan hududlarni qilich va qon evaziga olgan, qadami yetgan joylarida qirg'in va vayronalik qoldirgan mustabid hukmdor edi. Badiiy Iskandar esa, adolatni bayroq qilib ko'targan, mamlakatni ilm-ma'rifat asosida boshqargan, zamonasining barcha olimlarini bu ishga jalb etgan podshohdir. Bejizmaski, Nizomiy o'z «Iskandarnoma» sida uning donishmandligiga e'tiborni qaratdi. Xusrav Dehlaviy o'z asarini «Oyinayi Iskandariy» atadi, uning olimlar yordamida jahonni ko'rsatuvchi oyna yaratganligiga diqqat qildi. Abdurahmon Jomiy asarini «Xiradnomai Iskandariy» («Iskandar aqlnomasi») nomlab, uning olim va donishmandligini yanada chuqurlashtirdi.

Navoiy esa bu mavzudagi asariga «Saddi Iskandariy» deb nom berdi. Asarda Iskandar Zulqarnaynning («Zulqarnayn» so'zining ikki ma'nosi bor: 1. Shoxli. 2. Kun chiqish va botish hukmdori) odamxo'r yajujlardan saqlanish uchun Qirvon o'lkasida Qof tog'ining etagida ulkan devor qurishi haqida so'zlaydi. Bu devor ezgulikni yovuzlikdan himoya qilish devoridir. Asarda tasvirlanishicha, Faylaqus (Filipp) onasi o'lgan go'dakni (Iskandarni) topib olib, o'z tarbiyasiga olgan. Iskandar taxtga chiqqach, ko'p joylarni bosib oladi. Uning Doro bilan to'qnashuviga bag'ishlangan tasvirlar ham qiziqarli. «Rum mulki Eronga har yili tuxum shaklidagi ming oltin xiroj to'lar edi. Iskandar uni to'xtatadi. Elchiga: «Tuxum beradigan qush allaqachon uchib kelgan» - deydi- Doro g'azabga kelib, bir chavgon va to'p, bir xalta kunjut bilan boshqa bir elchini yuboradi. Buning ma'nosi shu ediki, "sen hali dimog'ingdan sut hidi ketmagan bir go'daksan, chavgonni olib, to'p o'yna, askarlarimiz sanog'ini mana shu kunjutlar qadar bilgin!" Iskandar esa bundan boshqa ma'no ko'radi. Dumaloq ko'ptok uningcha yer yuzi bo'lib, uning Iskandarga taqdim etilishi uning dunyoni olajagiga ishoradir. Kunjutni esa u o'zining qushlari (askarlari) uchun himmat qilingan oziq deb hisoblaydi...». Ikki orada urush boshlanadi. Doro noiblarining xiyonati tufayli yarador holda Iskandar qo'lga asir tushadi. Navoiy buni o'z davridagi Abusaid Mirzoning asir tushganiga qiyoslaydi.

Asarda Iskandar Eronni Xuroson va Movarounnahrni egallaydi. Hind shohi kurashsiz taslim bo'ladi. Chin xoqoni elchi kiyimida Iskandar huzuriga kelib, uning sha'nu shuhratiga tan beradi. Shu tariqa Navoiy Iskandar donishmandligini saqlagan holda uning yoniga insonparvarligini, adolat kurashchisi ekanligini ham qo'shadi va insoniyat orzusidagi Iskandar timsolini yanada takomillashtiradi, voqealarni esa ko'proq ona yurtga - Movarounnahr va Xurosonga bog'lashga urinadi.

Asarda Samarqand va Hirotning bino qilinishi tilga olingan. Abusaid Mirzoning o'z qo'shiniga yaxshi qaramaganligi uchun urushda mag'lub bo'lib asir tushgani voqealari ham shu dostonida keltirilgan. Iskandar umrining so'ngida onasi (tarbiyachisi) Bonuga vasiyatnoma yozib, uzr so'raydi. Vafot etar ekan, bir qo'lini tobutdan chiqarib qo'yishni iltimos qiladi. Bu bir ibrat, pand edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurahmonov G'., Rustamov A. Navoiy tilining grammatik xususiyatlari. –T.: «Fan», 1984.
2. Doniyorov X., Yo'ldoshev B. Adabiy til va badiiy stil. – Toshkent: «Fan», 1988.
3. Karimov S., Sanaqulov U. O'zbek tilshunosligi masalalari. – Samarqand, 2001.
4. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi – Toshkent: «O'zbekiston» 2002
5. Alisher Navoiy asarlarining 15 tomligi. 14-tom. - Toshkent, 1967
6. Doniyorov X., Sanaqulov U. O'zbek tilshunosligining asoschisi // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1991.
7. Rajabov N. Navoiy - ona tili uchun kurashchi // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali,, 1991
8. Hamid Sulaymon. Jahon kutubxonalaridagi Navoiy qo'lyozmalari // “Til va adabiyoti ta'limi” jurnali, 1967.
9. Abdurahmonov G'., Rustamov A. Navoiy tilining grammatik xususiyatlari. - Toshkent: «Fan», 1984.
10. Rajabov Nazar. Navoiy – ona tili uchun kurashchi // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali.
11. Abdurahmonov G'., Rustamov A. Navoiy tilining grammatik xususiyatlari. - Toshkent: «Fan», 1984.
12. Abdullayev F. Navoiy singarmonizmi xususiyatlari. // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1966.
13. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: «O'zbekiston», 2002.
14. Abdurahmonov G'., Rustamov A. Navoiy tilining grammatik xususiyatlari. – Toshkent, «Fan», 1985.
15. Internet materiallari.